

“МИФТАХУ-Л-УЛУМ” АСАРИДАГИ САРФ БЎЛИМИНИНГ БАЁНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7618630>

ELSEVIER

Акмалхон Акмалхонов

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти
кафедраси ўқитувчиси, филология фанлари
бўйича фалсафа доктори, PhD

Abstract: Саккокий “Мифтаху-л-улум” асаридаги сарф бўлимининг баёни ўзига хос ҳисобланади. Бунга далил ўларок улардан бири бўлган иштиқок қонунларидан кейин келган учта бобни айтиш мумкин. Булар олим томонидан қуйидагича номланган: “Биринчи фасл: Керакли натижалар (ج بةالوا ل ن تاج); иккинчи фасл: Мухим бўлган натижалар (الاجازة ال ن تاج); учинчи фасл: Давом этмайдиган натижалар (الامسدة نمرة غير ال ن تاج). Ҳар бир фасл номида “натижалар” сўзи келмоқда. Тилшунос бу фаслларнинг ҳар бирида сўзлардаги ҳарфларнинг ўрни борасида қарашларни мисоллар орқали келтирган.

Keywords: Саккокий, “Мифтаху-л-улум”, сарф, нахв, фасл, сўз, ўзак, ҳарф.

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 07-02-2023

Accepted: 08-02-2023

Published: 22-02-2023

ХАРАКТЕРИСТИКА В РАЗДЕЛЕ САРФА "МИФТАХ-УЛ УЛУМ"

Abstract: В произведении Саккоки «Мифтаху-л-улум» есть несколько особенностей. В доказательство этого можно сказать об одной из них три главы, следовавшим правилам словообразования. Они названы ученым следующим образом: «Первый параграф: необходимые результаты (الواجبة ال ن تاج); второй параграф: важные результаты (الاجازة ال ن تاج); третий параграф: непостоянные результаты (الامسدة نمرة غير ال ن تاج). Слово «результаты» появляется в названии каждого параграфа. В каждой из этих глав лингвист приводил свои взгляды об место нахождение букв в словах в примерах.

Keywords: Саккоки, «Мифтаху-л-улум», сарф, нахв, параграф, слово, корень, буква.

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 07-02-2023

Accepted: 08-02-2023

Published: 22-02-2023

STATEMENT OF SARF OF THE "MIFTAHU-L-ULUM"

Abstract: There are several features in Sakkoki's work "Miftahu-l-ulum". As proof of this, we can say about one of them three chapters, which followed the rules of glory formation. They are named by the scholar as follows: "First paragraph: necessary results (الواجبة ال ن تاج); second paragraph: important results (الاجازة ال ن تاج); third paragraph: impermanent results (الامسدة نمرة غير ال ن تاج). The word "results" appears in the title of each paragraph. In each of these chapters, the linguist gave his views on the location of letters in words in examples.

Keywords: Sakkoki, "Miftahu-l-ulum", sarf, nahv, paragraph, word, root, letter..

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 07-02-2023

Accepted: 08-02-2023

Published: 22-02-2023

Кириш.

“Мифтаху-л-улум” асари араб тили грамматикасининг барча илмларини камраб олганлиги билан қолган шу соҳа манбаларидан ажралиб туради.

Сарф бўлимига кириш нималарни камраб олганлиги борасида “Биринчи қисм 3 та фаслни ўз ичига олади. Булар:

1. Сарф илми ҳақиқати баёни ва уни тадқиқ қилишдаги эҳтиёж тушувчи қоидаларга изох.
2. Унга етиб бориш усули.
3. Мақсад билан боғлиқ бўлган етарли ҳолат”, деб ёзган эди Саккокий [1, 3a].

Сарф илмига муқаддима ўлароқ Саккокий томонидан келтирилган юқоридаги каби ёндашув бошқа соҳага оид ҳеч бир манбада кузатилмайди. Бу Саккокийнинг асар мантиқий изчилликка, чуқур хулосаларга асосланган қарашга эга эканлигини кўрсатиб келади. Саккокий бу мавзулар доирасида сўзни ташкил қилувчи энг кичик бирлик ҳарф ҳақида баҳс юритиб, ўзидан олдинги олимларнинг бу борадаги қарашларига таянган ҳолда, араб тилидаги ҳарфларнинг қуйидаги турларга тақсимлайди:

“Билинги, араб тилида 29 та ҳарф бўлиб, жарангли (الحروف المجهورة) мажхур) ва жарангсизга (الحروف المهموسة) бўлинади”, деб биринчи тақсимотда ҳарфларнинг аниқ сонини баён қилган [1, 3b]. Сибавайҳи, Маҳмуд Замахшарийлар ҳам 29 та ҳарф эканлигини таъкидлаганлар [5: 431; 8: 339]. Даставвал, ҳарфлар сонини келтирилиши “alif” ва “hamza” алоҳида мустақил ҳарф эканлиги билдириш кўзда тутилган. Ўз ўрнида ҳарфларнинг сони 28 та деб айтувчиларга раддия ўлароқ араб тилида ҳарф 29 та эканлигини билдириш ҳисобланади.

Саккокий асарини қисмларга бўлганидан кейин, мавзуларни боб ва фаслларга ажратиб ёритган. Олим сарф қисмини уч боб, ўн тўққизта фасл ва ўн уч турга тақсимлаган.

Саккокий биринчи бобни сарф илмининг таркибий қисми бўлган иштиқоққа бағишлаган. Бу бобда иштиқоқ нима эканлигини тушунтириш учун ўзига хос бўлган усулда мавзунини баён қилган. Саккокий иштиқоқда аввалги ва кейинги олимларда учрамайдиган тизимли иштиқоқ қонунларини ишлаб чиқиб, айнан шу бобда келтирган. Қолган олимларда бу каби ёндашув кузатилмайди. Бунга далил ўлароқ иштиқоқ қонунларидан кейин Саккокий келтирган учта бобни айтиш мумкин. Булар Саккокий томонидан қуйидагича номланган: “Биринчи фасл: Керакли натижалар (النتائج الواجبة) [1, 7a]; иккинчи фасл: Муҳим бўлган натижалар (النتائج الجائزة) [1, 8a]; учинчи фасл: Давом этмайдиган натижалар ҳақида (النتائج غير المستمرة) [1, 8b]. Ҳар бир фасл номида “натижалар” сўзи келмоқда. Саккокий томонидан бу фаслларнинг ҳар бирида сўзлардаги ҳарфларнинг ўрни борасида қарашлар мисоллар орқали келтирилган. Келтирилган мисоллар Саккокий қарашларининг натижаларини олиб келгани учун ҳам юқоридаги номларда акс этган.

Ушбу фаслларда Саккокий “alif”, “vāv” ва “yā” ҳарфларида бўладиган морфологик ходисаларга тўхталиб, чуқур илмий қарашларини баён қилган. Ҳарфларнинг ўзаро алмашиб келиши, зиёда бўлиши, сон категориясида содир бўладиган ўзгаришлар ҳақида баҳс қилган.

Саккокий биринчи фаслда “vāv” ва “yā” ҳарфларининг алмашиб келиш ўринларига тўхталиб: “Атоқли отлардан ташқари, أفعال қолипидан бошқасида و “vāv” [бошқасига алмашмаган] асл “vāv” дан олдин келиб, суқунланган ҳолда, кичрайтиришда (تصغير) “vāv” аввалги ҳолатдагидек икки ундошли ўзақда иккинчи ҳарф бўлмасдан учунчи ҳарф бўлса, و “vāv” ни ي “yā” га алмаштирилади,” деб ёзган [1, 7a].

Саккокийнинг бу қараши бир неча шартларни қамраб олганлиги билан мураккабдир. Бу мураккаблик тушунишда қийинчиликка олиб боради. Саккокий бунда “vāv” ҳарфи “yā” алмашишдаги шартларни баён қилди. Мазкур ҳарфлар алмашиши учун биринчи шарт атоқли отга ва أفعال қолипига мансуб бўлмаслиги, ўзакни ташкил қилувчи ҳарфлардан бири бўлган “vāv” кейин келиб, суқунли “vāv” сўзда учинчи ҳарф бўлиши, кичрайтма от ҳосил қилганда, “vāv” ҳарфи “yā” га алмаштирилади.

Саккокий қийин шартларни ичига олган қоидани мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги бир неча мисолни келтирган. Улар:

- سَيِّدٌ → سَيِّدٌ - (бошқарувчи)
- أَيَّامٌ → أَيَّامٌ - (кунлар)
- دَلِيَّةٌ → دَلِيَّةٌ - (кичкина челақ) [1, 7a].

Иккинчи фаслда кичрайтма отлардаги асл ҳарфнинг тушиб қолиши ҳақида баҳс қилади. Жумаладан, Саккокий: “Кетма-кет келишидаги жоиз натижаларда тасғир (кичрайтма сўз ҳосил қилиш)нинг “yā” (ي) дан кейин сўз охирида бўлмаган “vāv” (و) ҳарфи “yā” га алмашади,” деб ёзган [1, 8a]. Бу баён қилинаётган қоида таркибида “vāv” ўзакни ташкил қилувчи ҳарф бўлган сўзларга оиддир. Ушбу қоидага кўра шундай сўзлардан кичрайтма сўз ҳосил қилинганда, зиёда бўлган “yā” сабабли асл ҳарф “vāv” унга (“yā” га) алмашади. Бу юқоридек мураккаб бўлиб, мисол билан тушиниш анча осон бўлади. Шу эътибордан Саккокий қуйидаги мисолларни келтиради:

- جدول → جدول → جدیل - (кичкина ариқ)
- أسود → أسود → أسيد - (кичик қора) [1, 8a].

Келтирилган мисоллардан маълум бўладиги, асл ҳарф бўлиб, зиёда ҳарф билан алмашиш содир бўлади. Бу муайян қоидалар асосида бўлади. Бу каби ҳолат исм туркумига хос ҳисобланади.

Учинчи фаслда ҳам Саккокий алмашинувчи ҳарфлар ҳақида фикрини давом эттириб: “Икки марта такрорланувчи ҳарфнинг бири “yā” га алмашади,” деб ёзган. Бу каби ҳолат, одатда, алмаштирилмасдан ҳам

қўлланади. Саккокий эса, иккита бир хил ҳарф келиб қолса, тўрт ўзакли сўзларнинг иккиланган шаклида бўлса, иккинчи такрорланаётган ҳарф “уā” га алмашишини айтмоқда. Олим қуйидаги сўзларни мисол ўлароқ келтиради:

دهدھت → دهديت – (думалатдим)

تلعت → تلعت – (хайвонга қарадим) [1, 8b].

Саккокий ҳар бир фаслда шунга ўхшаш муҳим ва мураккаб бўлган қоидаларни келтирган.

Араб тили грамматикасида муҳим ҳисобланувчи араб бўлмаган олимлар томонидан ёзилган асарлар кўпчиликти ташкил қилади. Шундай мукамал асарлардан бири Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Замахшарийнинг (1075-1144) “Эъроб ҳосил қилиш бўйича муфассал [китоб]” (المفصل في صنعة الإعراب) асари ҳисобланади. Маҳмуд Замахшарий асарининг биринчи қисмида исмлар, уларнинг турлари, келишида ўзгарувчи сўзлар ҳақида баҳс қилган [8: 9-20]. Сибавайҳига эргашган ҳолда фонетика қисмини “Идғом” (الإدغام) деб номлаб, асарининг охирида ёритган [8: 338].

Маҳмуд Замахшарий ҳам Сибавайҳи усулидек, ушбу мавзуларни ёритган. Ҳарфларнинг зиёда бўлиши, алмашишига доир қарашларини асарининг тўртинчи қисмининг еттинчи ва саккизинчи бобларида (الباب السابع: زيادة الحروف، اليبب الثامن: إبدال الحروف) келтирган [8: 310-322].

Саккокий келтирган юқоридаги уч фасл бошқа бирор манбада кузатилмайди. Бу уч фасл ўзидан кейин келаётган асл ва зиёда ҳарф баён қилинган мавзуларнинг муқаддимаси ҳисобланади. Қолган олимларда бундай ёндашув усули учрамайди. Олим мураккаб деб ҳисоблаган мавзуларни ўқувчига осонлаштириш мақсадида мантиқийликка асосланган ўзгача фаслларни келтирган. Сибавайҳи ва Замахшарий келтирган мавзуларни Саккокий “Асл ҳарф ўринлари” (في بيان مواضع الأصالة) [1, 9b] ва “Зиёда бўлувчи ҳарф ўринлари” (في بيان مواضع الزيادة) номи остида баён қилган [1, 10a].

Ибн Жинний сўзнинг асл ўзак ҳарфи ҳақида: “Сўз ҳосил қилувчилар қарашида сўзнинг асл ўзак ҳарфлари бир бутунликдир. Бу бир бутунлик қолип асосида турли сўзлар ясалишида иштирок этади ва бу (бутунлик) асл ўзак ҳарфлар ҳисобланади. Янги сўз ҳосил қилиниб, талаффузи қийин бўлиб қолган ҳолда, ушбу асл ўзак ҳарфлар тушиб қолиши ҳам мумкин”, - деб ёзган эди [2: 3].

Араб тилида аксарият сўзнинг ўзаги уч ундошли бўлади, чунки уч ўзакли сўзлар жуда кўп. Олим: “Ўзакнинг биринчи ундоши “vāv” бўлиб келишидан ташқари *lin* (чўзиб талаффуз қилувчи “vāv” ва “yā”) ҳарфларининг ўзак таркибида келиши тўғри эмас. Мисол: كاهل - (“елка”), غزال - (“кийик”), علقى - (“алко” ҳар қачон яшил рангга бурканиб турувчи

дарахт), ضيغم – (“жағи кенг шер”), عثير – (“ғубор”), عوسج – (“тиканли бута”), خروج – (“эгилювчан ўсимлик”),” деб ёзган [1, 10a]. Бу сўзлардаги “alif” ва lin ҳарфлари (“vāv” ва “yā”) асл эмас, зиёда ҳарфлардир.

Саккокий “vāv”, “yā”, “alif” ҳарфларига тўхталиб, уч ундошдан иборат сўзларда ушбу ҳарфлар биринчи ўзак ҳарф ўрнидан бошқа ўринларда асл ўзак ҳарф бўлиши тўғри эмаслигини таъкидлаган. Бунга мисол сифатида: عذافر – (катта жуссали шер), سرداح – (баланд бўйли урғочи туя), حبركى – (бўйни йўғон киши), سميدع – (саховатли), غرنيق – (оққуш), فدوكس – (шиддатли шер), فردوس – (Фирдавс), قبعثرى – (катта жуссали туя), خزعبيل – (гапдаги ёлғон), عضر فوط – (майда нозик ҳайвон). Ушбу сўзларда юқорида келтирилган ҳарфлар зиёда ҳарф ҳисобланади. Уларда ўзак ҳарфлари учтадан кўп бўлгани учун, “vāv”, “yā”, “alif” биринчи ҳарф бўлмагани учун ҳам зиёда ҳарф ҳисобланади [1, 10a].

Ҳарфларнинг зиёда, асл, бадал ўринларини мукамал ўрганган тилшунос Ибн Жинний “vāv” ҳарфи битта сўзда биринчи ўзак ва учинчи ўзак ундош бўлиб кела олмаслигини айтади [42: 596]. Шунингдек, Ибн Жинний “alif” ҳақида “Тўб сўзларда келган суқунли “alif”, яъни сўз охирида келган ушбу ҳарф асл ҳарф ҳисобланиб, қолган ўринларда зиёда ҳарф бўлади. У لا-йўқ, ما-нима, حتى-гача сингари сўз ва қўшимчалардаги “alif”ни асл ўзак ҳарфдир,” деб айтган эди [3: 653]. Ясама сўзлардаги “alif” нинг бари қайси ўринда келишидан қатъи назар зиёда ҳарфдир.

Хулоса.

Яна шундай ҳолат ҳам бўлиши мумкин: бир ҳарф икки ўринда келиб, бири асл, иккинчиси зиёда бўлиш ҳолати. Бунга юқоридаги ترتب , تتفل сўзлари мисол бўла олади. Ёки икки асл ҳарфнинг ана шундай ҳарф билан ёндош келиш ҳолати: محبب – (дона-дона), مكوزة – (чўзиқ калла) сўзларидаги сингари.

Юқорида келтирилган ўқувчи учун мураккаб ҳисобланувчи ҳолатларга дуч келганда қандай йўл тутиш кераклигини Саккокий ўз тажрибаларига таянган ҳолда баён қилади. Бу каби ҳолатда тўғриси топиш фақат билимга асосланган тажриба орқали бўлиши олим томонидан алоҳида таъкидланади. Энг тўғри деб билишдаги қонун- бу аввало иштиқокнинг ўхшашига эътибор қаратишдир.

Олим “Мифтаху-л-улум” асарини ҳар бир бўлимини алоҳида ёндашув асосида ёзганлиги мавзунини баён қилишдаги ўзгачаликлардан билиб олиш мумкин. Бу ўзгачаликлар асарнинг соҳа манбалари ичида алоҳида эътиборга молик эканлигини исботлайди ва ўқувчини ўзига чорлайди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. MU – Имом Аба Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Анқара Milli Kütüphanesi. Қўлэзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.
2. Абу Фаттоҳ Усмон ибн Жинний. Мухтасар ат-тасриф. – Қоҳира, 2005. 24 б.
3. Абу Фаттоҳ Усмон ибн Жинний. Сир синаъат ал-эъроб. – Қоҳира, 2005. 969 б.
4. Абу Бишр Амр ибн Усмон. Китаб Сибавайх. Жуз аввал. – Байрут, 446 б.
5. Абу Бишр Амр ибн Усмон. Китаб Сибавайх. Жуз рабиъ. – Қоҳира, 1988. 564 б.
6. Ибн Қаттон Сақлий. Абният ал-асма, ал-афъал, ал-масадир.- Қоҳира, 1999. 528 б.
7. Шайх Мустофа Ғалайиний. Жамиъ ад-дурус ал-арабиййати. – Байрут, 2010. 847 б.
8. Маҳмуд ибн Умар Замахшарий. Ал-муфассал фи санъат ал-эъроб. – Қоҳира, 2013. 395 б.